

Błażej Cecota

(*Uniwersytet Jana Kochanowskiego,
Filia w Piotrkowie Trybunalskim*)

Jan z Nikiu wobec najazdu Arabów na Egipt

Badania nad relacjami pomiędzy Arabami a chrześcijanami wyznania monofizyckiego od dawna były traktowane przez bizantynistów jako kluczowe dla zrozumienia istoty sukcesów odniesionych przez muzułmanów w czasie podboju zarówno Syrii, jak i Egiptu¹. Do niedawna uważano bowiem, że monofizyci znacznie przyczynili się do zwycięstw wyznawców Allaha nad Bizantyńczykami². Jednak szczegółowa analiza źródeł monofizyckich pozwala zaprzeczyć tej hipotezie.

Szczególnie istotny dla poznania postawy mieszkańców Egiptu wobec najazdu arabskiego jest przekaz Jana z Nikiu. Pod tym kątem jako pierwszy jego kronikę przeanalizował Demetrios J. Constantelos³. Kolejnym badaczem, który zajął się ową relacją, był John Moor-

¹ Wykaz podstawowych źródeł i literatury dotyczącej arabskiej ekspansji w VII-VIII w. znajdzie Czytelnik w: *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. P. Filipczak, T. Wolińska, Warszawa 2015, s. 548-618; H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, przeł. i przypisami opatrzył M. Wilk, Warszawa 2011, s. 320-328. Podsumowanie dotychczasowych badań nad procesem kształtowania się władzy arabskich zdobywców w Egipcie: P. M. Sijpesteijn, *Shaping a Muslim State. The World of a Mid-Eighth-Century Egyptian Official*, Oxford 2013, s. 49-216. W drugiej części tej pracy (s. 269-452) holenderska badaczka opublikowała tłumaczenia nieznanych dotąd arabskich papirusów, pochodzących w dużej części z oazy Fajum, datowanych na lata 730-750. Według orientalistki badania papirusów potwierdzają, że do zasadniczych zmian administracyjnych doszło w krótkim czasie po przybyciu Arabów do Egiptu – wprowadzili oni wtedy dość istotne reformy sądownictwa, systemu podatkowego oraz administracji, por.: H. Badawy, B. Cecota, *Administracja świata arabskiego (od okresu plemiennego do kalifatu Umajjadów). Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. P. Filipczak, T. Wolińska, Warszawa 2015, s. 391-412.

² Na takie podejście do tego zagadnienia wpływ miało z pewnością zdecydowane stanowisko klasyków bizantynologii, np.: F. I. Uspenskij, *Istoria Vizantijskoj imperii VI-IX vv.*, Moskwa 1996 (pierwsze wydanie: Leningrad 1927), s. 532-533, czy G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, trans. pod red. H. Evert-Kapessowej, Warszawa 1967, s. 113.

³ D. J. Constantelos, *The Moslem Conquest of the Near East as Revealed in the Greek Sources of the Seventh and the Eighth Centuries*, „Byzantion” 1972, t. 42, s.337.

head⁴. Interesujące nas dzieło pojawiło się w jego pracy w jednym szeregu z źródłami proveniencji syryjskiej. Uczony potraktował wszystkie przekazy monofizyczne jako pewną całość. Na niesłuszność takiego stanowiska wskazał Mihail V. Krivov, który zajął się wyłącznie kronikami syryjskimi⁵. Chociaż w wywodach rosyjskiego uczonego znaleźć można pewne nieścisłości⁶, to jego metoda badawcza wydaje się być słuszna, wszakże z wyłączeniem jednego istotnego elementu. Chociaż M. V. Krivov pamięta o niewłaściwości łączenia przekazów źródłowych z różnych obszarów geograficznych, to nie widzi możliwości popelnienia błędu w traktowaniu w ten sam sposób źródeł pochodzących z różnych okresów historycznych. W tym kontekście uznałem za stosowne przeanalizować dzieło najbliższe chronologicznie interesującym nas wydarzeniom. *Kronika* Jana z Nikiu powstała bowiem bezpośrednio po arabskim podboju⁷. W artykule tym starałem się omówić stosunek koptyjskiego chronografa do Arabów i wyznawanej przez nich religii. Temat ten jest nierozzerwalnie związany z kwestią relacji pomiędzy chrześcijanami wyznań monofizycznego oraz chalcedońskiego, nie mogłem więc o tym nie wspomnieć.

⁴ J. Moorhead, *The Monophysite Response to the Arab Invasions*, „Byzantion” 1981, t. 52, s. 579n.

⁵ M.V. Krivov, *Otnošenje sirijskich monofizitov k arabskomu zavoevanju*, „Vizantijskij Vremennik” 1994, t. 55, s. 95.

⁶ Nie wpływające jednak na zasadność konkluzji. Dotyczą one bowiem ignorowania pewnego passusu z *Chronografii* Teofanesa Wyznawcy [*Theophanis Chronographia*, AM 6130, ed. C.G. de Boor, Lipsiae 1883, s. 340], traktującego o zachowaniu monofizycznych mieszkańców Edessy podczas arabskiej inwazji. M. V. Krivov zdaje się bagatelizować znajdujące się tam, nie wyrażone jednak w sposób bezpośredni, oskarżenie monofizytów o współpracę z Arabami: B. Cecota, *Teofanes Wyznawca o monofizytach w dobie najazdów arabskich*, „Studenckie Zeszyty Historyczne” 2013, t. 17, s. 31-37.

⁷ Oczywiście należy być świadomym, że podwójne tłumaczenie dzieła nie mogło nie mieć wpływu na pewne zdeformowanie tekstu. Podkreślają to szczególnie Autorzy klasycznych już opracowań, np.: A. Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, s. 83; J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIIe siècle*, Le Caire 1968, s. 465. Jednak współczesne badania potwierdzają raczej, że znajdujące się w *Kronice* nieścisłości są skutkiem nie tyle kilkukrotnej redakcji dzieła, ile złożoności wydarzeń opisywanych przez Jana, por. I. V. Krivušin, *Ioann Nikiusskij i graždanskajâ vojna v Egipte*, „Vizantijskij Vremennik” 1997, t. 57, s. 45.

Jan z Nikiu i jego dzieło. Jan z Nikiu był koptyjskim historyografem tworzącym w VII wieku⁸. Jak wynika z *Historii patriarchów koptyjskiego Kościoła Aleksandrii* autorstwa Sewera z Ashmunein⁹, pełnił on funkcję biskupa Nikiu (wyspa na Nilu w Dolnym Egipcie) w czasach Jana z Samannud (l. 677-686), Izaaka (l. 688-689) i Symeona (l. 689-701 lub 691-700), aleksandryjskich zwierzchników Kościoła koptyjskiego¹⁰. Od 696 r. zarządzał egipskimi klasztorami, jednak w kilka lat później, jeszcze za pontyfikatu Symeona, został z tego stanowiska odwołany za zbyt surowe potraktowanie mnicha, który dopuścił się cudzołóstwa¹¹. Kwestię języka, w którym powstało dzieło należy uznać za niezwykle złożoną. Teza pierwszego badacza *Kroniki świata* Hermanna Zotenberga, zgodnie z którą powstała ona najprawdopodobniej w języku greckim, a niektóre fragmenty tylko (obejmujące sprawy dotyczące wyłącznie Egiptu) w języku koptyjskim, została

⁸ Dyskusja na temat „egipskości” autora kroniki zapoczątkowana m.in. przez Antonio Carile trwa do dzisiaj. Wspomniany badacz wskazywał, że Jan z Nikiu ze szczególną estymą traktował egipskich faraonów, mając na ich temat informacje wykraczające poza zwyczajowe bizantyńskie źródła wykorzystane przez koptyjskiego biskupa takie jak kronika Jana Malalasa, czy *Kronika Paschalna*: A. Carile, *Giovanni di Nikius, cronista bizantino-copto del VII secolo*, „Felix Ravenna” 1981, t. 4, s. 103-155. Tezy te spotkały się z dość ostrą krytyką np. Ewy Wipszyckiej, która podważyła m.in. twierdzenie Antonio Carile na temat nieznanych koptyjskich źródeł Jana z Nikiu: E. Wipszycka, *Le nationalisme a-t-il existé dans l’Egypte byzantine?*, „The Journal of Juristic Papyrology” 1992, t. 22, s. 98-99.

⁹ Nazywany inaczej Sewerem ibn al-Mukaffą. Urodził się około 915 roku w tzw. Starym Kairze. Początkowo pełnił funkcję urzędniczą (jego świeckie nazwisko brzmiało Abu Bisr ibn al-Mukaffa). Następnie został mnichem i wkrótce biskupem Hermopolis w Tebaidzie, w Górnym Egipcie. Nominacja ta miała miejsce albo za pontyfikatu Teofanasa (953-956) albo Menasa (956-975). Sewer jest jednym z pierwszych Koptów, dla których język arabski stał się językiem pierwszoplanowym. Jest prawdopodobnie autorem ponad dwudziestu prac w tym języku, m.in. tzw. *Księgi soborów*, której treść była wymierzona przeciw patriarsze melkickiemu Eutychiuszowi. Sewer brał także czynny udział w kilku dysputach religijnych, m.in. z Żydami w roku 975. Więcej na temat tej postaci zob.: C. Detlef, G. Müller, *Severos*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/s2/severos_i_a_m.shtml [tekst przetłumaczony na język angielski przez Roger’a Pearse’a znajduje się na stronie: http://www.ccel.org/p/pearse/morefathers/severus_hermopolis_hist_alex_patr_00_eintro.htm; F. Rofail Farag, *The Technique of Research of a Tenth Century Christian Arab Writer: Severus ibn al-Muqaffa*, „La Muséon” 1973, t. 86, s. 37-66.

¹⁰ Severus of Al’Ashmunein, *History of the Patriarchs of the Coptic church of Alexandria, Part 3: Agathon – Michael I (766 AD)*, trans. B.T. Evetts, *Patrologia Orientalis* 5, Paris 1910, XV, XVI, s. 10-48.

¹¹ R. H. Charles, D. Litt, *Introduction*, [w:] *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu translated from Zotenberg’s Ethiopic Text*, trans. idem, London-Oxford 1916 [dalej: Jan z Nikiu], s. IV-V. Por. J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford 2010, s. 182.

wielokrotnie podważona, jeszcze w XIX w.¹² Dzieło powstało w połowie VII w., co tłumaczyłoby brak wzmianek na temat dramatycznych wydarzeń w życiu osobistym autora (pozbawienie wszelkich funkcji kościelnych w ramach kary za okrutne potraktowanie wspomnianego mnicha-cudzołożnika)¹³. W nieznanym czasie kronika ta została najprawdopodobniej sparafrazowana na język arabski, a w 1602 r. arabska parafraza tekstu przetłumaczona została na etiopski¹⁴. Obejmuje dzieje powszechnie od Adama i Ewy po rok 643. Brakuje jednak kilku fragmentów, w tym niezwykle ważnej partii zawierającej zapis wydarzeń z lat 610-640. Źródło to nie jest cytowane w żadnym z tekstów bizantyńskich. Oryginał *Kroniki* Jana z Nikiu zaginął. Zachowały się jedynie dwa rękopisy etiopskie, jeden z XVII, drugi z XVIII w. Kopie te powstały na podstawie różniących się wersji źródła¹⁵. Pierwszej edycji *Kroniki* Jana z Nikiu podjął się francuski orientalista Hermann Zotenberg w 1883 r.¹⁶. Z francuskiego na angielski tekst ten przetłumaczył w 1916 r. Robert Henry Charles¹⁷. Należy jednocześnie dodać, że było to tłumaczenie krytyczne, R. H. Charles wytknął H. Zotenbergowi istotne błędy i poprawił treść francuskiego wydania *Kroniki* w wielu miejscach.

W czasach nam współczesnych przygotowania nowego tłumaczenia *Kroniki* podjął się Phil Booth. Podczas prac translatorskich angielskiemu badaczowi udało się sformułować wiele nowatorskich hipotez dotyczących treści dzieła Jana z Nikiu. Twierdzi on przede wszystkim, że pozornie chaotyczny zapis arabskiego podboju zawarty w *Kronice* można uznać za podstawę do odrzucenia części dotychczasowych interpretacji inwazji arabskiej jako pojedynczej wyprawy, zakończonej całkowitym zwycięstwem muzułmanów, która to teza została przyjęta przez naukę ze względu na jednolite w swej treści relacje późniejszych

¹² Por. P. Booth, *Shades of Blues and Greens in the Chronicle of John of Nikiou*, "Byzantinische Zeitschrift" 2011, t. 104, s. 556-557.

¹³ M. Rodinson, *Notes sur le texte de Jean de Nikiou*, [w:] *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici*, v. II, ed. E. Cerulli, Roma 1974, s. 127-137.

¹⁴ Tak kwestię tę interpretuje: P. Booth, *Shades of Blues*, s. 556.

¹⁵ Więcej na temat Jana z Nikiu zob.: J. Howard-Johnston, *op. cit.*, s. 181-189; H. Suermann, *Koptische Texte zur arabischen Eroberung Ägyptens und der Umayyadenherrschaft*, „Journal of Coptic Studies” 2002, t. 4, s. 167-186; R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton 1997, s. 152-156; P. M. Fraser, *John of Nikiou*, [w:] *The Coptic Encyclopedia*, ed. A. S. Atiya, New York 1991, s. 1366-1367; O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984, s. 111; A. Carile, *op. cit.*, s. 103-155.

¹⁶ *Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien*, trans. H. Zotenberg, Paris 1883 [dalej: *Chronique de Jean*].

¹⁷ Na tym też tekście opieram niniejsze rozważania.

wobec dzieła biskupa Jana źródeł islamskich¹⁸. Niemniej istotne są jednak jego propozycje analizy *Kroniki* jako swoistego fresku, w którym wydarzenia z odległej przeszłości (czasów egipskich faraonów czy podległości wzrastającemu w potęgę imperium rzymskiemu), przenikają się z faktami współczesnymi Janowi (jak prześladowania Cyrusa, czy też powrót Benjamina) w perspektywie trwania prawdziwego, ortodoksyjnego według historiografa, Kościoła reprezentowanego przez Koptów¹⁹. Phil Booth stoi jednocześnie na stanowisku, że nie powinniśmy interpretować *Kroniki* bez ciągłego porównywania tego dzieła z dorobkiem innych autorów koptyjskich, szczególnie współczesnych Janowi, takich jak np. Mēnas z Nikiu, który był jego następcą na funkcji biskupiej²⁰.

Egipt w przededniu arabskiej inwazji. Dla pełnego zrozumienia stosunku Jana z Nikiu do arabskiego najazdu konieczna jest znajomość relacji międzywyznaniowych panujących w Egipcie, a także wydarzeń politycznych związanych z wojną bizantyńsko-perską w latach 602-629²¹. Wydarzenia z połowy V wieku, związane z tzw. sporami chrystologicznymi, spowodowały głęboki podział w ówczesnej wspólnocie chrześcijańskiej²². Wśród postanowień chalcedońskich

¹⁸ Referat pt. *New Light on the Muslim Conquest of Egypt (Re-reading John of Nikiou)*, wygłoszony w ramach seminarium Zakładu Historii Starożytnej Uniwersytetu Warszawskiego, 11 października 2012 r. Por.: Ph. Booth, *The Muslim Conquest of Egypt Reconsidered*, „Travaux et Mémoires” 2013, t. 17, s. 639-670.

¹⁹ Referat pt. *John of Nikiou and the Politics of the Past*, wygłoszony w ramach panelu *Aspects of Early Islamic Egypt* podczas X International Congress of Coptic Studies (Rome, 17-22 September 2012). Na temat koptyjskiego modelu kształtowania przekazów dotyczących przeszłości por.: G. Schenke, *Creating Local History: Coptic Encomia Celebrating Past Events*, [w:] *Writing 'True Stories'. Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. A. Papaconstantinou, M. Debié, H. Kennedy, Turnhout 2010, s. 21-30.

²⁰ Najważniejsze dzieła Mēny to *Żywot Izaaka Aleksandryjskiego* oraz *Męczeństwo Świętego Makrobiusza*. W swoich pismach wyrażał głębokie oddanie koptyjskim patriarchom oraz sprzeciw wobec błędów „Kościoła cesarskiego” i polityki prowadzonej przez bizantyńskich cesarzy. Zob.: Mena of Nikiou, *The Life of Isaac of Alexandria & the Martyrdom of Saint Macrobios*, translation and introduction by D. Bell, Piscataway 2009 (first published in 1988).

²¹ W. E. Kaegi, *Egypt on the Eve of the Muslim Conquest*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. I: *Islamic Egypt 640-1517*, ed. C. F. Petry, Cambridge 2006, s. 34.

²² Na temat sporów: krótkie podsumowanie historyczne wraz z bibliografią: L. D. Davis, *The First Seven Ecumenical Councils (325-787). Their History and Theology*, Collegeville 1990, s. 170; analiza argumentacji obydwu stron: F. M. Young, A. Teal, *From Nicea to Chalcedon. A Guide to the Literature and its Background*, London 2010 (first published in 1983), s. 241-343. Ujęcie monograficzne historii ruchu monofizycznego znajduje się w: W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chap-*

o wiele większą rolę jednak niż te o charakterze doktrynalnym miały decyzje związane z odwołaniem z urzędu patriarchy Dioskura²³. Na jego miejsce wprowadzono, z pomocą wojska, posłusznego władzy centralnej Proteriusza. Egipcjanie nie zaakceptowali jednak tego wyboru i na tron patriarszy powołali Tymoteusza Łasicę²⁴. Od tej pory obok siebie występują dwie linie patriarchów – melkicka (podległa rzymskiej władzy)²⁵ i monofizycka²⁶.

ters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries, Cambridge 1972. Wśród nowych interpretacji wymienić warto artykuły zawarte w tomie: *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, ed. R. Price, M. Whitby, Liverpool 2009 (m.in.: R. Price, *The Council of Chalcedon (451): A Narrative*, s. 70-91; idem, *Truth, Omission and Fiction in the Acts of Chalcedon*, s. 92-106; A. Louth, *Why Did the Syrians reject the Council of Chalcedon?*, s. 107-116; Ch. Roueché, *Acclamations at the Council of Chalcedon*, s. 169-177).

²³ Kwestię ingerencji cesarskiej w przebieg obrad soboru chalcedońskiego podejmuje: S. Bralewski, *Imperatorzy późnego Cesarstwa Rzymskiego wobec zgromadzeń biskupów*, Łódź 1997, s. 156-159, 166-168.

²⁴ Z koptyjską perspektywą sporów chrystologicznych zapoznają: A. Grillmeier, Th. Hainthaler, *Christ in Christian Tradition*. vol. II: *From the Council of Chalcedon (451) do Gregory the Great (590-604)*, part 4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, trans. (from German) O. C. Dean, London-Louisville 1996, a szczególnie wybrane rozdziały tego tomu: A. Grillmeier, *Shenoute as the founder of Coptic Christology*, s. 167-228 oraz T. Hainthaler, *The struggle between Chalcedonians and Anti-Chalcedonians*, s. 36-52; eadem, *The development of two hierarchies*, s. 60-88.

²⁵ Rys historyczny tej wspólnoty daje K. Kościelniak w pracy *Grecy i Arabowie. Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516)*, Kraków 2004, s. 43n. Z prac dotyczących przetrwania egipskich wspólnot greckojęzycznych po podboju arabskim: A. Papaconstantinou, "What remains behind": *Hellenism and Romanitas in Christian Egypt after the Arab Conquest*, [w:] *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, ed. H. Cotton, R. Hoyland, J. Price, D. Wasserstein, Cambridge 2009, s. 447-466.

²⁶ Na temat historii Kościoła koptyjskiego zob. m.in.: O. F. A. Meinardus, *Two Thousand Years of Coptic Christianity*, ²Cairo-New York 2002, s. 52-65; G. Troupeau, *Kościół i chrześcijaństwo na obszarze Wschodu muzułmańskiego*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, tłum. M. Żurowska et al., Warszawa 1999, s. 353-366; A. S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich*, trans. S. Jakobielski et al., Warszawa 1978, s. 68-78, 168-173. Obszerna bibliografia, przydatna w studiach na historię Koptów, znajduje się w: Ch. Chaillot, *The Coptic Orthodox Church. A Brief Introduction to its Life and Spirituality*, Paris 2005, s. 182-216. Warto też sięgnąć po opracowania koptyjskie: Iris Habib el-Masri, *The Story of the Copts. From the Foundation of the Church by Saint Mark to the Arab Conquest*, Beirut-Cairo 1978; T.Y. Malaty, *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria 1993; M. Tadros, *The Copts of Egypt from the „Forgotten” Minority to the „Happiest” Minority*, Cairo 2007. We współczesnej historiografii koptyjskiej więcej uwagi niż dotychczas poświęca się opisowi prześladowań ze strony muzułmanów. Historycy koptyjscy odrzucają również teorię o współpracy Koptów z arabskimi najeźdźcami, podkreślając, iż wspólnoty monofizyckie były zbyt mocno zdecentralizo-

Stosunek monofizycznej ludności do władzy greckiej należycie oddaje fragment *Kroniki* Jana z Nikiu opisujący przybycie patriarchy Tymoteusza do Aleksandrii i jego uwięzienie. Za użycie przemocy wobec patriarchy bizantyński zarządca miał zostać pożarty żywcem przez insekty. Lud aleksandryjski, według kronikarza, powtarzał: *Cale zło, które go spotkało, jest wynikiem wyroku Pełnego Chwały i Najwyższego Boga, za to, co zostało uczynione patriarsze Tymoteuszowi, służącemu Bogu, ażeby wszyscy ludzie mogli poznać, iż Bóg działa między Swoimi wybranymi i oddaje sprawiedliwość uciśnionym*²⁷.

Równie niepochlebłą opinię miał autor *Kroniki* o cesarzu Marcjanie, który zwołał sobór w Chalcedonie. Jan z Nikiu nazywa go schizmatykiem²⁸. Dzień objęcia przezeń rządów porównuje do jednej z plag egipskich. Ciemność miała panować od pierwszych godzin dnia, aż po wieczór. Ludność Konstantynopola miał ogarnąć wielki strach przed bliskim końcem świata²⁹.

W historii Egiptu VII w. stanowił okres zawieruchy, którą powodowały zarówno czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Pewien chaos administracyjny wprowadził jeszcze w VI w. cesarz Justynian, dzieląc Egipt na dwa obszary podległe osobnym prefektom. Edykt ten miał usprawnić zarządzanie prowincją, w szczególności politykę wobec monofizytów, jednakże przyczynił się do powstania konfliktu i rywalizacji między bizantyńskimi urzędnikami³⁰. Innym z zarządzeń Justyniana było powołanie w 551 r. na urząd patriarchy Aleksandrii Apolinarego. Cesarz wyposażył go we własną siłę militarną, by uniezależnić go od władzy świeckiej³¹. Niestety, wobec niezadowolnienia monofizycznego prowadziło to nieuchronnie do niepokoju wewnętrznego³².

wane, by uzyskać możliwość paktowania z Arabami i wchodzenia z nimi w jakiegokolwiek sojusze (T.Y. Malaty, *op. cit.*, s. 129).

²⁷ Jan z Nikiu, LXXXVIII, 25.

²⁸ Twórcy przekładów kroniki nie są w tym względzie zgodni, bowiem w wersji francuskiej znalazło się określenie heretyk, co nie zmienia jednak negatywnego wydźwięku określenia Marcjana.

²⁹ Jan z Nikiu, LXXXVII, 38-39. Por. R.W. Burgess, *The Accession of Marcian in the light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic*, „Byzantinische Zeitschrift” 1993/1994, t. 86/87, s. 47-68; M. Jankowiak, *L'accession au trône de Marcien vue de l'Occident: une usurpation légalisée* [w:] *Ευρυσοιας χαρτιν. Studies presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka*, ed. T. Derda, J. Urbaniak, M. Węcowski, Warsaw 2002 (= „The Journal of Juristic Papyrology. Supplement I”), s. 87-129.

³⁰ Na temat bizantyńskiej administracji w Egipcie: B. Palme, *The Imperial Presence: Government and Army*, [w:] *Egypt in the Byzantine World 300-700*, red. R. S. Bagnall, Cambridge-New York 2007, s. 244.

³¹ Szerzej na ten temat w: A. Elli, *Storia della Chiesa copta, vol. 1, L'Egitto romano-bizantino e cristiano*, Cairo – Jerusalem 2003, s. 316; A. Grillmeier, Th. Hain-

Na sytuację Egiptu miały wpływ także czynniki zewnętrzne. Na początku VII w. Egipt był jedną z aren walki o władzę cesarską. Niemal w całości opowiedział się po stronie Herakliusza, który pozbawił Fokasa korony cesarskiej w 610 r.³³ W 619 r. armia perska zajęła Egipt, który pozostał pod jej kontrolą przez następne dziesięć lat. Nie jest pewne, czy Bizantyńczycy zdążyli dokonać reform administracyjnych po przejściu z powrotem kontroli nad Egiptem, a przed najazdem muzułmańskim. Wydaje się to mało prawdopodobne³⁴. Po drugie, biorąc pod uwagę badania prowadzone w Azji Mniejszej, można domniemywać, iż perska obecność w Egipcie oznaczać mogła poważny uszczerbek dla kultury antycznej na tych terenach. Co prawda poziom urbanizacji i rozwoju na terenach *Asia Minor* był znacznie niższy niż w Egipcie, niemniej jednak Persowie przyczynili się w pierwszej z wymienionych prowincji do społecznego i gospodarczego upadku miast, kontynuujących do początków VII w. starożytne tradycje³⁵. Podobną politykę, nastawioną na grabież, reprezentowali w stosunku do Egiptu, przynajmniej w fazie podboju. Po zajęciu kraju nastąpił okres tolerancji dla miejscowych wierzeń i systemu rządów, a nawet okres odbudowy po zniszczeniach dokonanych podczas najazdu³⁶.

thaler, *op. cit.*, s. 61-63; A. M. Demicheli, *La politica religiosa di Giustiniano in Egitto. Riflessi sulla chiesa egiziana della legislazione ecclesiastica giustiniana*, „Aegyptus” 1983, t. 63, s. 217-257; J. Maspero, *Histoire des patriarches d’Alexandrie depuis la mort de l’empereur Anastase jusqu’à la réconciliation des églises jacobites (518-616)*, Paris 1923, s. 156-165.

³² A.S. Atiya, *op.cit.*, s. 64.

³³ Jan z Nikiu CVII, 19. O egipskim etapie starcia pomiędzy zwolennikami Herakliusza i Fokasa: I.V. Krivušin, *op. cit.*, s. 45-57. Na temat wojny domowej w latach 608-610: D. M. Olster, *The Politics of Usurpation in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution*, Amsterdam 1993, s. 117-138; W. E. Kaegi, *Heraclius. Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, s. 44.

³⁴ Można domniemywać jednocześnie, iż stara administracja bizantyńska nie straciła swojej pozycji w czasie okupacji perskiej. Zachowała bowiem swoje przywileje i obowiązki pod władzą muzułmanów: S. J. Staffa, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A.D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 19n; N. Gonis, *Two Poll-Tax from Early Islamic Egypt*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 2000, t. 131, s. 150-154; P. M. Sijpesteijn, *The Arab Conquest of Egypt and the Beginning of Muslim Rule*, [w:] *Egypt in the Byzantine World 300-700*, s. 445-446; C. Foss, *Egypt under Mu’āwiya. Part I: Flavius Papas and Upper Egypt*, „Bulletin of SOAS” 2009, t. 72, s. 1-24. Zob. też.: *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, ed. P. M. Sijpesteijn, L. Sundelin, Leiden-Boston 2004.

³⁵ C. Foss, *The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity*, „The English Historical Review” 1975, t. 90, s. 721-747.

³⁶ S. Jalalipour, *Persian Occupation of Egypt 619-629. Politics and Administration of Sasanians*, „Sasanika” 2013, t. 10, s. 1-16.

Koptyjski chronograf wobec Arabów i islamu.³⁷ Jan z Nikiu ukazywał Arabów przede wszystkim jako okrutnych i bezlitosnych wojowników. Kronikarz wspomina o wielkich rzeziach dokonanych w miejscowościach Tendunias³⁸, Kilunasz³⁹ oraz Nikiu⁴⁰. Ten ostatni pogrom komentuje następującymi słowami: *nie jest możliwym, by opowiedzieć o okropnościach uczynionych przez muzułmanów*⁴¹. Według kronikarza nie oszczędzono nikogo, nie okazując też szacunku dla świątyń monofizyckich⁴². Zapewne Jan przesadzał stwierdzając, iż ludzie ginęli tysiącami⁴³, jednak skala prześladowań musiała być dość spora. Godne podkreślenia jest to, iż Jan skrupulatnie rozróżnia ofiary, dzieląc je na wyznające monofizytyzm i chalcedonian oraz na żołnierzy bizantyjskich garnizonów.

Drugą wartą zauważenia konstatacją koptyjskiego kronikarza na temat Arabów jest podkreślanie ich skłonności do rabunków. Nie ograniczali się, według Jana, jedynie do kradzieży w czasie wspomnianych wyżej rzezi. Muzułmanie przejmowali majątki porzucone

³⁷ Kwestie związane z historią Koptów w pierwszych wiekach panowania muzułmanów w Egipcie podejmuje: M. N. Swanson, *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010, s. 1-58. Za niezwykle istotne dla poznania warunków, w jakich funkcjonowała społeczność koptyjska pod władzą kalifów, należy uznać dokonania Arietty Papaconstantinou, m.in.: *Les propriétaires ruraux en Palestine du sud et en Égypte entre la conquête perse et l'arrivée des Abbassides*, [w:] *Élites rurales méditerranéennes au Moyen Âge*, ed. L. Feller, M. Kaplan (= MEFR Moyen Âge 124), Rome 2012, s. 405-416; *Why did Coptic fail where Aramaic succeeded? Linguistic Developments in Egypt and the Near East after the Arab Conquest*, [w:] *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*, ed. A. Mullen, P. James, Cambridge 2012, s. 58-76; *Hagiography in Coptic*, [w:] *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography: Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham 2011, s. 323-43; *Saints and Saracens: On Some Miracle Accounts of the Early Arab Period*, [w:] *Byzantine Religious Culture. Studies in Honour of Alice-Mary Talbot*, ed. E. Fisher, S. Papaioannou, D. Sullivan, Leiden 2011, s. 323-38; *A Preliminary Prosopography of Moneylenders in Early Islamic Egypt and South Palestine*, „Travaux et Mémoires” 2011, t. 16, s. 631-48; *Administering the Early Islamic Empire: Insights from the Papyri*, [w:] *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria*, ed. J. Haldon, Farnham 2010, s. 57-74; *“They shall speak the Arabic language and take pride in it”: Reconsidering the Fate of Coptic after the Arab Conquest*, „Le Muséon” 2007, t. 120, s. 273-99. Bardzo pomocny dla zrozumienia ogólnych kwestii dotyczących relacji pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami w okresie wczesnoislamskim jest artykuł tej autorki: *Between Umma and Dhimma. The Christians of the Middle East under the Umayyads*, „Annales islamologiques” 2008, t. 42, s. 127-156.

³⁸ Jan z Nikiu CXII, 10.

³⁹ Jan z Nikiu CXVIII, 11-12.

⁴⁰ Jan z Nikiu CXVIII, 10.

⁴¹ Jan z Nikiu CXVIII, 10.

⁴² Jan z Nikiu CXVIII, 8.

⁴³ Jan z Nikiu CXVIII, 12.

przez Koptów, uciekających przed ich wojskami⁴⁴. W *Kronice* spotykamy także wzmianki o niszczeniu domów tych, którzy próbowali ująć przed najazdem⁴⁵ oraz o odmowie prawa do powtórnego osiedlenia się, np. w Pentapolis⁴⁶. Miasta, które wzbraśniały się przed poddaniem wojskom arabskim, były narażone na zniszczenie zbiorów⁴⁷. Jan stwierdził wyraźnie, że Arabowie prowadzili wojnę przeciw zwykłym ludziom oraz ich dobytкови⁴⁸. Muzułmanie, w jego relacji, niszczyli przede wszystkim ekonomiczne podstawy bytu Koptów.

Podobny cel wyznawcy Allaha zdają się mieć, według Jana, już po zwycięskim podboju. Znajdujemy więc następującą wzmiankę: *muzułmanie zajęli cały Egipt, na południu i na północy, i potroili podatki*⁴⁹. Według Jana, przywódca arabskiej ekspedycji Amr ibn al-As podnosił daniny, dopóki ludzie mieli czym płacić⁵⁰.

Kronikarz oskarżył też muzułmanów o niedotrzymywanie warunków układów. Wysunął taki zarzut wobec samego Amra, który nie miał litości dla Koptów i nie przestrzegał warunków ugody, zawartej z Egipcjanami⁵¹. Amra nazwał barbarzyńcą. Ten sam epitet padł także pod adresem innego wodza arabskiego, nazwanego przez Jana Walwarja⁵², który pojawił się w opisach początków muzułmańskiej kampanii w Egipcie⁵³.

Jan z Nikiu wiele miejsca poświęcił osobie Amr ibn al-Asa, dowódcy arabskiej armii. Należy zaznaczyć, że ocena jego postaci, wyłaniająca się z kart *Kroniki*, wydaje się być niejednoznaczna. Do poprzednio wymienionych przewinień Amra, można dodać traktowanie bizantyńskich urzędników w sposób uwłaczający, a także zmuszanie egipskich chłopów do zaopatrywania jego armii⁵⁴. Kronikarz przyznał też, iż Amr walczył z chrześcijanami⁵⁵. Jednocześnie koptyjski chronograf z uznaniem wypowiadał się o talentach militarnych Amra. W jednym z opisów działań wojskowych stwierdził, iż arabskiego wodza charak-

⁴⁴ Jan z Nikiu CXIV, 1.

⁴⁵ Jan z Nikiu CXV, 5-7.

⁴⁶ Jan z Nikiu CXX, 34.

⁴⁷ Jan z Nikiu CXV, 3.

⁴⁸ Jan z Nikiu CXV, 7.

⁴⁹ Jan z Nikiu CXX, 28. U H. Zotenberga: *Et les musulmans prirent possession de toute l'Egypte, du midi et du nord, et triplèrent l'impôt.* - *Chronique de Jean*, s. 457.

⁵⁰ Jan z Nikiu CXXI, 4.

⁵¹ Jan z Nikiu CXX, 36.

⁵² Jan z Nikiu CXII, 6. U H. Zotenberga *Walwârjâ*. Francuski tłumacz dodaje również (przyp. 3), że tekst jest w tym miejscu uszkodzony - *Chronique de Jean*, s. 437.

⁵³ Jan z Nikiu CXII, 6.

⁵⁴ Jan z Nikiu CXIII, 4.

⁵⁵ Jan z Nikiu CXV, 1.

teryzowała czujność oraz nieustępliwość i stanowczość⁵⁶. Jan podkreślił też, że pomimo chciwości, która go cechowała, nie nakazał plądrowania koptyjskich kościołów, co nasuwa podejrzenie o pewnej przychylności arabskiego wodza dla wyznania monofizyckiego⁵⁷. Biskup z Nikiu sugerował wręcz, iż greccy urzędnicy, którzy pozostali na swoich urządach lub zostali na nie powołani po muzułmańskim zwycięstwie, byli większymi prześladowcami niż Amr. Do tej kwestii powrócimy jeszcze w dalszej części tekstu.

Z przytoczonych wyżej wzmianek wynika, iż Jan z Nikiu uważał muzułmanów za najeźdźców. W żaden sposób nie identyfikował się z ich ekspansją, nie traktował jej jako wyzwolenia spod władzy Bizantyńczyków. Podkreślał fakt prześladowań Koptów przez Arabów⁵⁸. Użył nawet stwierdzenia, że niewola, w jaką popadli, była gorsza od niewoli faraonńskiej, w której znalazł się lud Izraela⁵⁹. Wskazywał, że ludność Egiptu miała nadzieję na wyzwolenie spod jarzma barbarzyńców. Liczyła na to, że tak jak Bóg pokarał onegdaj faraona, tak i muzułmanie nie unikną Jego sprawiedliwości.

Niewiele pozostało z przemyśleń Jana na temat samej religii muzułmańskiej. Być może więcej napisał w zaginionych fragmentach kroniki, chronologicznie odpowiadających okresowi, w którym Mahomet formułował zasady islamu. Wzmianki, które pozostały, noszą jednakowoż charakter dość jednoznacznych epitetów. Dwukrotnie Jan nazwał islam „wiarą bestii”⁶⁰. Samego Mahometa także określił be-

⁵⁶ Jan z Nikiu CXII, 4: *And 'Amr showed great vigilance and strenuous thought in his attempts to capture the city of Misr.* H. Zotenberg tłumaczył: *'Amr faisait preuve, dans la prise de Misr, d'une grande énergie et d'une perspicacité extraordinaire.* - *Chronique de Jean*, s. 437, co na język polski oddalibyśmy chyba najlepiej jako *wielką energię i niezwykłą wnikliwość*. Tak czy inaczej – fragment ten świadczy o respekcie, jaki miał Jan z Nikiu wobec arabskiego wodza.

⁵⁷ Jan z Nikiu CXXI, 3.

⁵⁸ W Kościele koptyjskim zauważalny jest rozwój kultu męczenników z okresu islamskiej ekspansji: A. Papaconstantinou, *Historiography, Hagiography and the Making of the Coptic „Church of the Martyrs” in Early Islamic Egypt*, „Dumbarton Oaks Papers” 2006, t. 60, s. 65-86. Wydaje się to być kontynuacją tradycji z okresu rzymsko-bizantyńskiego. Sama hagiografia posiadała w kulturze koptyjskiej znaczenie nie tylko religijne: P. van Minnen, *Saving History? Egyptian Hagiography in its Space and Time*, [w:] *The Encroaching Desert. Egyptian Hagiography and the Medieval West*, ed. J. Dijkstra, M. van Dijk, Leiden-Boston 2006, s. 57.

⁵⁹ Jan z Nikiu CXX, 31-33.

⁶⁰ Jan z Nikiu CXIV, 1: *And when those Moslem, accompanied by the Egyptians who had apostatized from the Christian faith and embraced the faith of the beast, had come up, the Moslem took as a booty all the possessions of the Christians who had fled, and they designated the servants of Christ enemies of God.* H. Zotenberg tłumaczył inaczej: *Lorsque les musulmans, accompagnés des Egyptiens, qui avaient renié le christianisme et avaient embrassé la religion de cette créature exécrationnelle, arrivaient (dans les villes), ils s'emparaient des biens de tous ceux d'entre les chrétiens*

stia, zaś muzułmanów „wrogami Boga”. Przyrównał ich też do pogan, bałwochwalców⁶¹. Ponieważ jednak do pogan bądź też barbarzyńców przyrównywał również chrześcijan wyznania chalcedońskiego⁶², trudno stwierdzić z całkowitą pewnością, czy traktował islam jako religię wyraźnie różną od Chrystusowej, czy też jako jeszcze jedną herezję w łonie chrześcijaństwa.

Chalcedończycy i monofizyci. Obok niepochlebnego obrazu Arabów ważne wydają się być wzmianki o postawie ludności Egiptu wobec najeźdźców. Wpierw Jan z Nikiu wspomina, że *ludzie zaczęli pomagać muzułmanom*⁶³, kiedy ci budowali most, by przepłynąć się w pobliże Babilonu, twierdzy kluczowej z punktu widzenia obrony Egiptu. Opisując pierwsze starcia nadmienił także o zdradzie miejscowych, która doprowadziła do wydania ukrywających się żołnierzy bizantyńskich⁶⁴. Kiedy koptyjski kronikarz relacjonował wspomniany już exodus monofizycznej ludności, podkreślił, iż w rabowaniu i przejmowaniu pozostawionych majątków brali udział miejscowi, którzy *przyjęli wiarę Bestii*⁶⁵. Trudno jednak stwierdzić, kiedy dokonali oni apostazji. Jan z Nikiu opisał w tym fragmencie początki arabskiej inwazji, można więc domniemywać, iż owymi miejscowymi muzułmanami mogli być w rzeczywistości Koptowie, którzy wyjechali z Egiptu, a następnie tam powrócili. Warto w tym kontekście pamiętać, iż spotykamy Koptów w środowisku islamskim już w czasach Mahometa. Jedną z żon proroka była Egipcjanka⁶⁶. Jan z Nikiu dostrzegł, że

qui s'étaient enfuis, et et ils appelaient les serviteurs du Christ ennemis de Dieu. - Chronique de Jean, s. 440. Zamiast bestii znajdujemy więc nędzne/pożałowania godne stworzenie.

⁶¹ Jan z Nikiu CXXI, 10.

⁶² Jan z Nikiu CXVII, 4-8.

⁶³ Jan z Nikiu, CXIII, 2: *And people began to help the Moslem.* H. Zotenberg tłumaczy ten *passus* następująco: **C'est alors que l'on commença à prêter aide aux musulmans (To właśnie wtedy ludzie zaczęli służyć pomocą muzułmanom)** - *Chronique de Jean*, s. 439.

⁶⁴ Jan z Nikiu CXI, 12.

⁶⁵ Jan z Nikiu CXIV, 1.

⁶⁶ Była to Maria Koptyjka, która do domu Mahometa w Medynie trafiła prawdopodobnie ok. 628 r. Według licznych tradycji była darzona szczególną atencją przez Proroka, gdyż urodziła mu syna – Ibrahima, który zmarł w dzieciństwie. Zob. H. Omar, *'The Crinkly-Haired People of the Black Earth': Examining Egyptian Identities in Ibn 'Abd al-Ḥakam's Futūḥ*, [w:] *History and Identity in the Late Antiqua Near East*, ed. P. Wood, Oxford 2013, s. 158-159; M. Woźniak, *Sytuacja Kościoła koptyjskiego w Egipcie. Zarys historyczny i chwila obecna*, [w:] *Arabowie. Islam. Świat*, red. M. M. Dziekan, I. Kończak, Łódź 2007, s. 667-668; K. K. A. Öhrnberg, *Māriya al-Qibtiyya unveiled*, „*Studia Orientalia*” 1984, t. 55, s. 295-303. Mahomet miał też polecieć swoim wiernym, by dobrze traktowali Koptów ze względu na pochodzenie Hagar, matki Ismaela i konkubiny Abrahama, egipskiej niewolnicy (H. Omar, *op. cit.*, s. 159).

wyznawcy monofizytyzmu dokonywali apostazji i przyjmowali islam. Nazwał ich „falszywymi”⁶⁷. W tym samym fragmencie podkreślił jednak przypadek mnicha chalcedońskiego Jana, który przyjąwszy islam prześladował monofizytów. W innym miejscu zaś spotykamy obszerny *passus* dotyczący historii niejakiego Sabendisa⁶⁸. Miał on wysłać do bizantyńskich władz list, w którym skarżył się na prześladowania ze strony prefekta Jana. Zachowanie bizantyńskiego urzędnika doprowadziło go do przejścia na islam. Kronikarz podkreślił zdecydowanie, iż Sabendis był dotychczas gorliwym sługą Rzymu⁶⁹. Powstaje więc pytanie, czy mógł on tak dobrze służyć Bizancjum, jeżeli był Koptem. Wydaje się, iż Jan celowo umieścił tę relację, aby wskazać, że z islamem związani byli ci monofizyci, którzy przed najazdem muzułmańskim starali się układać poprawne relacje z władzami bizantyńskimi.

Wina za upadek Egiptu autor starał się obarczyć raczej chalcedonian i administrację bizantyńską. Wskazywał na gotowość ludności koptyjskiej do walki o swoje miejsca zamieszkania. Została ona całkowicie zignorowana i niewykorzystana przez nieudolne władze bizantyńskie. W jednym z fragmentów swego dzieła kronikarz opisał sytuację, w której ludność Antinoe gotowała się do walki z najeźdźcą, ale prefekt Jan, wiedząc o zbliżającym się ataku muzułmanów, uciekł do Aleksandrii, by nie podzielić losu garnizonu z Fajum⁷⁰. Takie dezercje zdarzały się, według koptyjskiego biskupa, znacznie częściej. Można tu wspomnieć o ucieczce wodza Domencjana⁷¹, która doprowadziła do klęski znacznych sił bizantyńskich w czasie ich panicznego odwrotu⁷², o kunktatorstwie Teodora⁷³, który wycofał się z Kariunu, niemalże przedmieść Aleksandrii⁷⁴, o opuszczeniu Pentapolis⁷⁵. Jan stwierdził, iż Bizantyńczycy nie byli zdolni do udzielenia jakiegokol-

⁶⁷ Jan z Nikiu CXXI, 10.

⁶⁸ Już A. J. Butler zauważył, że forma tego imienia została najprawdopodobniej zniekształcona podczas kolejnych redakcji tekstu, por.: *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion. Containing also „The Treatise of Misr in Tabari” (1913) and „Babylon of Egypt” (1914)*, Oxford 1978 (pierwsze wydanie w 1902), s. 270-271.

⁶⁹ Jan z Nikiu CXIV, 9-10.

⁷⁰ Jan z Nikiu CXV, 10.

⁷¹ W latach 640-641 sprawował funkcję *dux et augustalis Arcadiae*, młodszy brat Eudocjanusza, szwagra Cyrusa z Aleksandrii. Prawdopodobnie posiadał tytuł patrycjusza. Zob.: J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, Cambridge 1992, s. 408-409.

⁷² Jan z Nikiu CXVIII, 4-7.

⁷³ Teodor – jeden z najważniejszych wodzów cesarskich podczas walk pierwszej inwazji arabskiej na Egipt. W latach 641-642 prawdopodobnie *dux et praefectus augustalis Aleksandriae*, zob.: J. R. Martindale, *op. cit.*, s. 1280-1282.

⁷⁴ Jan z Nikiu CXIX, 3-4.

⁷⁵ Jan z Nikiu CXX, 35.

wiek pomocy Egipcjanom w ich oporze wobec najazdu muzułmańskiego⁷⁶.

Negocjacje z muzułmanami ze strony bizantyńskiej prowadził patriarcha Cyrus⁷⁷. Jan z Nikiu przedstawił jego inicjatywę podjęcia rokowań jako samodzielną. Stwierdził wyraźnie⁷⁸, że mieszkańcy Aleksandrii byli gotowi do walki przeciw muzułmanom, jednak ani dowództwo, ani patriarcha nie chcieli jej podjąć. Cyrus musiał przekonywać aleksandryjczyków, iż zawarł układ z Arabami, ponieważ była to jedyna szansa, by ocalić ich rodziny⁷⁹. Wydaje się, że Jan z Nikiu próbował obarczyć patriarchę winą za niekorzystne warunki pokoju, zauważając wszak, że pełnił on dość delikatną rolę pośrednika, do którego o pomoc w negocjacjach zwracali się też mieszkańcy prowincji egipskich⁸⁰. Do listy głównych winowajców dopisał także patrycjusz oraz Domencjana, który miał być ulubieńcem cesarzowej Martyny⁸¹.

Na szczególnie dobre stosunki pomiędzy chalcedonianami a Arabami miały też, według Jana, wskazywać błyskotliwe kariery, jakie Bizantyńczycy zrobili pod władzą Amra. Arabowie wybrali na zwierzchników ludzi związanych z bizantyńską władzą m.in. Mena-sa⁸², który za Herakliusza był prefektem Dolnego Egiptu. Według Jana z Nikiu miał on *głęboko nienawidzić Egipcjan*⁸³. Wraz z prefektem prowincji Rif – Senutiuszem⁸⁴ i prefektem Arkadii (Fajum) – Filokse-

⁷⁶ Jan z Nikiu CXX, 69.

⁷⁷ Do podpisania traktatu, zgodnie z którym Egipt i jego stolica zostały oddane w ręce muzułmanów, doszło najprawdopodobniej w Babilonie w listopadzie 641 r. Por. H. Kennedy, *op. cit.*, s. 143; P. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, przekł. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969, s. 138.

⁷⁸ W sytuacji tej miało dojść do groźby ukamienowania patriarchy.

⁷⁹ Jan z Nikiu CXX, 23-26.

⁸⁰ Jan z Nikiu CXX, 27-28. Na temat znaczenia Cyrusa zob.: P. Booth, *The Last Years of Cyrus, Patriarch of Alexandria (642)*, „Travaux et Mémoires” 2016, t. 20/1, s. 509-558.

⁸¹ M. J. Leszka, *Cesarzowa Martyna, żona Herakliusza*, „Meander” 2003, t. 58, s. 457.

⁸² Menas – w latach 640-642 mógł sprawować funkcję *dux et augustalis Augustanicae*. Zob. J. R. Martindale, *op. cit.*, s. 881. Nie należy go jednak mylić z o wiele bardziej znanym Menasem, wodzem wojsk cesarskich w Aleksandrii, rywalizującym o wpływy z Domencjanem. Por. *ibidem*, s. 881-882.

⁸³ Jan z Nikiu CXX, 29.

⁸⁴ W tekście Jana – Sinôdâ. Por. J. R. Martindale, *op. cit.*, s. 1122. J. R. Martindale uważa, że w latach 641-642 mógł on sprawować funkcję duksa egipskiej Tebaidy, odrzuca jednak sugestie, by łączyć go z Sanutiuszem, duksem Aleksandrii, sprawującym urząd już po arabskim podboju. Tak zaś zdaje się interpretować informacje zawarte u Jana i w *Historii patriarchów koptyjskiego Kościoła Aleksandrii* A. J. Butler (A. J. Butler, *op. cit.*, s. 363-364).

nem⁸⁵ nałożył mnóstwo dodatkowych posług na ujarzmioną ludność. Wśród nich chronograf wymienił dostarczanie paszy dla bydła, mleka, miodu, owoców oraz innych produktów⁸⁶. Jak już wspomniałem, opis ich działalności zdaje się sugerować, iż to oni byli głównymi prześladowcami Koptów w początkowym okresie arabskiej okupacji. Jan lamentował nad losem monofizytów. Zostali oni doprowadzeni przez chalcedońskich zarządców do tak skrajnego ubóstwa, iż sprzedawali swoje dzieci w niewolę⁸⁷. Jest to oczywiście dość popularny topos literacki, jednak jego zastosowanie w tym miejscu nie może być przypadkowe. Według kronikarza *Bóg oddał chrześcijan w ręce ich wrogów*, muzułmanów i współpracujących z nimi chalcedonian⁸⁸.

Jan zauważył, iż główną przyczyną, dla której Egipt w tak łatwy sposób dostał się we władanie wyznawców Allaha, był spór pomiędzy dwoma wyznaniem chrześcijańskimi. Starł się równocześnie zasugerować, iż konflikt ten był dziełem wyłącznie chalcedonian. Wspominał wprost, że dzięki wzajemnej niechęci muzułmanie rośli w siłę, *kiedy dostrzegli słabość Rzymian i wrogość ludzi wobec cesarza Herakliusza, spowodowaną prześladowaniami, które napotkały cały Egipt z powodu ortodoksyjnej wiary, z podżegania chalcedońskiego patriarchy Cyrusa*⁸⁹. Tego ostatniego oskarżył o dokonywanie prób przejęcia oraz grabieży kościołów monofizyckich⁹⁰. W czasie muzułmańskiego najazdu Koptowie postanowili się na nim zemścić, jednakże zostali brutalnie powstrzymani. Kilku zginęło, innym obcięto ręce bez jakiegokolwiek sądu. Kronikarz nie ukrywa, że wśród ludności Egiptu doszło do wyraźnej polaryzacji postaw. Część mieszkańców kraju nad Nilem chciała walczyć z Arabami u boku Rzymian, pozostali zaś pragnęli dołączyć do muzułmanów. Jak pisze Jan z Nikiu, Egipt został opanowany przez szatana. Zwolennicy przeciwnych opcji zaczęli walczyć między sobą, doprowadzając swe miejsce zamieszkania do upadku⁹¹. Arabowie, widząc niechęć monofizyckich mieszkańców Egiptu do władz konstantynopolitańskich, starali się to wykorzystać podczas podboju Egiptu.

⁸⁵ J. R. Martindale, *op. cit.*, s. 1028. Zachowały się papirusy potwierdzające, że Filoksen sprawował swoje stanowisko także pod władzą arabską, będąc odpowiedzialnym za zbieranie podatków z podległego mu terytorium i wysyłanie ich do Babilonu. Por. A. J. Butler, *op. cit.*, s. 363-364.

⁸⁶ Jan z Nikiu CXX, 30.

⁸⁷ Jan z Nikiu CXXI, 7.

⁸⁸ Jan z Nikiu CXXI, 7.

⁸⁹ Jan z Nikiu CXV, 9.

⁹⁰ Jan z Nikiu CXVI, 10-12.

⁹¹ Jan z Nikiu CXIX, 1-2.

Jednak wina chalcedonian oraz armii bizantyńskiej, a także cesarza, nie leżała tylko w sferze militarnej i błędów politycznych. Jan starał się podkreślić przede wszystkim religijny kontekst arabskiego najazdu. Bardzo wyraźnie widoczne jest to choćby w opisie zdobycia twierdzy Babilon. Według kronikarza to odejście chalcedonian od prawdziwej wiary, m.in. niedopełnienie obrzędów Wielkiego Piątku, spowodowało ich klęskę poniesioną z rąk Arabów. Jan nie współczuje im, a wręcz stwierdza, iż sami są sobie winni. Ich odstępstwo od prawdziwej wiary słusznie zostało ukarane przez Boga⁹².

Według słów kronikarza to, co się stało z Egiptem, miało być karą Bożą: *Bóg, Strażnik Sprawiedliwości, nie zaniedbał świata, lecz pomścił tych, którzy zostali niesprawiedliwie potraktowani. Nie miał litości dla tych, którzy Go zdradzili, ale wydał ich w ręce Ismaelitów. I muzułmanie w skutek tego zwyciężyli i podbili całą egipską ziemię*⁹³. Winą obarczył także cesarza Herakliusza, który prześladował ortodoksyjny (tj. monofizycki) Kościół. Taka postawa bizantyńskiego basileusa *była przyczyną upadku Rzymian i ujarznienia Egiptu przez muzułmanów*.⁹⁴

Pewnym dysonansem w przedstawionym obrazie podboju Egiptu porbrzmiewają dwa opisane przez Jana epizody. Kronikarz wspomniał na początku relacji z arabskiej ekspedycji, iż bizantyńscy wodzowie nie byli pewni wierności mieszkańców Lokion⁹⁵. Zanotował również powrót monofizyckiego patriarchy Benjamina, który trzynaście lat przebywał na wygnaniu z powodu prześladowań, jakie dotknęły go z rąk Bizantyńczyków. Choć Jan z Nikiu nie napisał tu o jakiegokolwiek zgodzie Arabów na powrót koptyjskiego hierarchy, to wydaje się niemożliwe, by miał on miejsce bez przyzwolenia ze strony Amra⁹⁶. Z innych źródeł bowiem wynika także, że wódz muzułmanów darzył tego patriarchę szacunkiem⁹⁷.

W świetle powyższych rozważań, pozbawione podstaw wydają się domniemania, iż egipcyscy monofizyci na szerszą skalę wspierali Arabów w procesie podboju Egiptu. Koptowie wydają się być przede wszystkim biernymi świadkami starcia muzułmanów z Bizantyńczykami. To tych ostatnich obarcza się winą za klęskę. Co prawda w przekazie Jana z Nikiu dominują wątki religijne, jednak podstawowa konstatacja wydaje się być słuszna – to Herakliusz i jego następcy

⁹² Jan z Nikiu CXVII, 4-8.

⁹³ Jan z Nikiu CXVI, 13-14:

⁹⁴ Jan z Nikiu CXXI, 2.

⁹⁵ Jan z Nikiu CXI, 2.

⁹⁶ Jan z Nikiu CXXI, 1.

⁹⁷ A. J. Butler, *op. cit.*, s. 439n; A. S. Atiya, *op. cit.*, s. 71.

nie potrafili obronić Egiptu przed najazdem wyznawców Allaha⁹⁸. Zaś jednostkowe przypadki kolaboracji monofizytów z Arabami nie zaważyły na ostatecznym zwycięstwie tych ostatnich. Koptyjski kronikarz wyraźnie też stwierdza, że islam był dla Koptów religią obcą, a nawet wroga⁹⁹.

John of Nikiu towards the Arab Conquest of Egypt

Summary

The *Chronicle* of John, Coptic bishop of Nikiou in the Nile Delta, is one of the most important sources on Arab invasion of Egypt, as it contains crucial details which are otherwise unknown. The article tries to demonstrate John's view of Arabs and Islam and answer the question about Coptic attitude to Muslims in the Invasion Period. According to authors' opinion Copts were passive bystanders of the Arab-Byzantine war in Egypt. The historical work of John is full of references to the 'false faith of Chalcedon', and the Arab invasion was presented as the just punishment for cardinal sins of the Byzantines. It should be stressed that examples of Coptic collaboration with Muslims described in the *Chronicle* are incidental.

Keywords: Byzantium, caliphate, history of Islam, history of Christianity, history of Egypt, Copts

Słowa kluczowe: Bizancjum, kalifat, historia islamu, historia chrześcijaństwa, historia Egiptu, Koptowie

Bibliografia

- Atiya A. S., *Historia Kościołów Wschodnich*, tł. S. Jakobielski et al., Warszawa 1978.
- Badawa H., Cecota B., *Administracja świata arabskiego (od okresu plemiennego do kalifatu Umajjadów). Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. P. Filipczak, T. Wolińska, Warszawa 2015.

⁹⁸ Podobnie kwestię przekazu Jana z Nikiu interpretuje Teresa Wolińska: *Elity chrześcijańskie wobec islamu (VII-X wiek)*, „Vox Patrum” 2015, t. 35, s. 534.

⁹⁹ Konkluzja ta zgodna jest chociażby z tezami Harald Suermanna, który na podstawie analizy źródeł koptyjskich z okresu podboju muzułmańskiego (przede wszystkim tzw. *Panegiryku Trzech Świętych Dzieci Babilonu*) podważył wcześniejsze domniemania badaczy jakoby Koptowie wykazywali promuzułmańskie sentymenty: H. Suermann, *Copts and the Islam of the Seventh Century*, [in:] *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, ed. D. Thomas, E. Grypeou, M. N. Swanson, Leiden-Boston 2006, s. 95-110.

- Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, red. P. Filipczak, T. Wolińska, Warszawa 2015.
- Booth P., *Shades of Blues and Greens in the Chronicle of John of Nikiou*, „Byzantinische Zeitschrift” 104, 2011.
- Booth P., *The Last Years of Cyrus, Patriarch of Alexandria (642)*, „Travaux et Mémoires” 2016, t. 20/1.
- Booth Ph., *The Muslim Conquest of Egypt Reconsidered*, „Travaux et Mémoires” 2013, t. 17.
- Bralewski S., *Imperatorzy późnego Cesarstwa Rzymskiego wobec zgromadzeń biskupów*, Łódź 1997.
- Burgess R. W., *The Accession of Marcian in the light of Chalcedonian Apologetic and Monophysite Polemic*, „Byzantinische Zeitschrift” 1993/1994, t. 86/87.
- Butler A. J., *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion. Containing also „The Treatise of Misr in Tabari” (1913) and „Babylon of Egypt” (1914)*, Oxford 1978.
- Cameron A., *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.
- Carile A., *Giovanni di Nikius, cronista bizantino-copto del VII secolo*, „Felix Ravenna” 1981, t. 4.
- Cecota B., *Teofanes Wyznawca o monofizytach w dobie najazdów arabskich*, „Studenckie Zeszyty Historyczne” 2013, t. 17.
- Chaillot Ch., *The Coptic Orthodox Church. A Brief Introduction to its Life and Spirituality*, Paris 2005.
- Charles R. H., D. Litt, *Introduction*, [w:] *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu translated from Zotenberg’s Ethiopic Text*, trans. idem, London-Oxford 1916.
- Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien*, trans. H. Zotenberg, Paris 1883.
- Constantelos D. J., *The Moslem Conquest of the Near East as Revealed in the Greek Sources of the Seventh and the Eighth Centuries*, „Byzantion” 1972, t. 42.
- Davis L. D., *The First Seven Ecumenical Councils (325-787). Their History and Theology*, Collegeville 1990.
- Demicheli A. M., *La politica religiosa di Giustiniano in Egitto. Rifiessi sulla chiesa egiziana della legislazione ecclesiastica giustiniana*, „Aegyptus” 1983, t. 63.
- Elli A., *Storia della Chiesa copta, vol. 1, L’Egitto romano-bizantino e cristiano*, Cairo-Jerusalem 2003.
- el-Masri I. H., *The Story of the Copts. From the Foundation of the Church by Saint Mark to the Arab Conquest*, Beirut-Cairo 1978.

- Foss C., *The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity*, „The English Historical Review” 1975, t. 90.
- Foss C., *Egypt under Mu'āwiya. Part I: Flavius Papas and Upper Egypt*, „Bulletin of SOAS” 2009, t. 72.
- Fraser P. M., *John of Nikiou*, [w:] *The Coptic Encyclopedia*, ed. A. S. Atiya, New York 1991.
- Frend W. H. C., *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge 1972.
- Gonis N., *Two Poll-Tax from Early Islamic Egypt*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 2000, t. 131.
- Grillmeier A., Hainthaler Th., *Christ in Christian Tradition*. vol. II: *From the Council of Chalcedon (451) do Gregory the Great (590-604)*, part 4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, trans. (from German) O. C. Dean, London-Louisville 1996.
- Hitti P. K., *Dzieje Arabów*, tł. W. Dembski et alii, Warszawa 1969.
- Howard-Johnston J., *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford 2010.
- Hoyland R., *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton 1997.
- Jalalipour S., *Persian Occupation of Egypt 619-629. Politics and Administration of Sasanians*, „Sasanika” 2013, t. 10.
- Jankowiak M., *L'accession au trône de Marcien vue de l'Occident: une usurpation légalisée* [w:] *Ευρυεσις χαρις. Studies presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka*, ed. T. Derda, J. Urbaniak, M. Węcowski, Warsaw 2002 (= „The Journal of Juristic Papyrology. Supplement I”).
- Jarry J., *Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIIe siècle*, Le Caire 1968.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984.
- Kaegi W. E., *Heraclius. Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.
- Kaegi W. E., *Egypt on the Eve of the Muslim Conquest*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. I: *Islamic Egypt 640-1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 2006.
- Kennedy H., *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, przeł. i przyp. opat. M. Wilk, Warszawa 2011.
- Kościelniak K., *Grecy i Arabowie. Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516)*, Kraków 2004.

- Krivov M. W., *Otnošenie sirijskih monofizitov k arabskomu zavoevanju*, „Vizantijskij Vremennik” 1994, t. 55.
- Krivušin I. V., *Ioann Nikiusskij i graždanskajâ vojna v Egipte*, „Vizantijskij Vremennik” 1997, t. 57.
- Leszka M. J., *Cesarzowa Martyna, żona Herakliusza*, „Meander” 2003, t. 58.
- Louth A., *Why Did the Syrians reject the Council of Chalcedon?*, [w:] *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, ed. R. Price, M. Whitby, Liverpool 2009.
- Malaty T. Y., *Introduction to the Coptic Orthodox Church*, Alexandria 1993.
- Martindale J. R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, Cambridge 1992.
- Maspero J., *Histoire des patriarches d’Alexandrie depuis la mort de l’empereur Anastase jusqu’à la réconciliation des églises jacobites (518-616)*, Paris 1923.
- Meinardus O. F. A., *Two Thousand Years of Coptic Christianity*, Cairo-New York 2002.
- Mena of Nikiou, *The Life of Isaac of Alexandria & the Martyrdom of Saint Macrobios*, transl. and introd. by D. Bell, Piscataway 2009.
- Minnen P. van, *Saving History? Egyptian Hagiography in its Space and Time*, [w:] *The Encroaching Desert. Egyptian Hagiography and the Medieval West*, ed. J. Dijkstra, M. van Dijk, Leiden-Boston 2006.
- Moorhead J., *The Monophysite Response to the Arab Invasions*, „Byzantion” 1981, t. 52.
- Olster D. M., *The Politics of Usurpation in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution*, Amsterdam 1993.
- Omar H., *‘The Crinkly-Haired People of the Black Earth’: Examining Egyptian Identities in Ibn ‘Abd al-Ḥakam’s Futūḥ*, [w:] *History and Identity in the Late Antiqua Near East*, ed. P. Wood, Oxford 2013.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, trans. pod red. H. Evert-Kapessowej, Warszawa 1967.
- Öhrnberg K. K. A., *Māriya al-Qibtiyya unveiled*, „Studia Orientalia” 1984, t. 55.
- Palme B., *The Imperial Presence: Government and Army*, [w:] *Egypt in the Byzantine World 300-700*, ed. R. S. Bagnall, Cambridge-New York 2007.
- Papaconstantinou A., *Administering the Early Islamic Empire: Insights from the Papyri*, [w:] *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria*, ed. John Haldon, Farnham 2010.

- Papaconstantinou A., *A Preliminary Prosopography of Moneylenders in Early Islamic Egypt and South Palestine*, „Travaux et Mémoires” 2011, t. 16.
- Papaconstantinou A., *Between Umma and Dhimma. The Christians of the Middle East under the Umayyads*, „Annales islamologiques” 2008, t. 42.
- Papaconstantinou A., *Hagiography in Coptic*, [w:] *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography: Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham 2011.
- Papaconstantinou A., *Historiography, Hagiography and the Making of the Coptic „Church of the Martyrs” in Early Islamic Egypt*, „Dumbarton Oaks Papers” 2006, t. 60.
- Papaconstantinou A., *Les propriétaires ruraux en Palestine du sud et en Égypte entre la conquête perse et l’arrivée des Abbassides*, [w:] *Élites rurales méditerranéennes au Moyen Âge*, ed. L. Feller, M. Kaplan (= MEFRA Moyen Âge 124), Rome 2012.
- Papaconstantinou A., *Saints and Saracens: On Some Miracle Accounts of the Early Arab Period*, [w:] *Byzantine Religious Culture. Studies in Honour of Alice-Mary Talbot*, ed. E. Fisher, S. Papaioannou, D. Sullivan, Leiden 2011.
- Papaconstantinou A., *“They shall speak the Arabic language and take pride in it”: Reconsidering the Fate of Coptic after the Arab Conquest*, „Le Muséon” 2007, t. 120.
- Papaconstantinou A., *“What remains behind”: Hellenism and Romanitas in Christian Egypt after the Arab Conquest*, [w:] *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, ed. H. Cotton, R. Hoyland, J. Price, D. Wasserstein, Cambridge 2009.
- Papaconstantinou A., *Why did Coptic fail where Aramaic succeeded? Linguistic Developments in Egypt and the Near East after the Arab Conquest*, [w:] *Multilingualism in the Graeco-Roman Worlds*, ed. A. Mullen, P. James, Cambridge 2012.
- Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, ed. P. M. Sijpesteijn, L. Sundelin, Leiden-Boston 2004.
- Price R., *The Council of Chalcedon (451): A Narrative*, [w:] *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, ed. R. Price, M. Whitby, Liverpool 2009.
- Price R., *Truth, Omission and Fiction in the Acts of Chalcedon*, [w:] *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, ed. R. Price, M. Whitby, Liverpool 2009.

- Roueché Ch., *Acclamations at the Council of Chalcedon*, [w:] *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, ed. R. Price, M. Whitby, Liverpool 2009.
- Rodinson M., *Notes sur le texte de Jean de Nikiou*, [w:] *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici*, v. II, ed. E. Cerulli, Roma 1974.
- Rofail Farag F., *The Technique of Research of a Tenth Century Christian Arab Writer: Severus ibn al-Muqaffa*, „La Muséon” 1973, t. 86.
- Schenke G., *Creating Local History: Coptic Encomia Celebrating Past Events*, [w:] *Writing ‘True Stories’. Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. A. Papaconstantinou, M. Debié, H. Kennedy, Turnhout 2010.
- Severus of Al'Ashmunain, *History of the Patriarchs of the Coptic church of Alexandria*, Part 3: *Agathon - Michael I (766 AD)*, trans. B.T. Evetts, *Patrologia Orientalis* 5, Paris 1910.
- Sijpesteijn P. M., *Shaping a Muslim State. The World of a Mid-Eighth-Century Egyptian Official*, Oxford 2013.
- Sijpesteijn P. M., *The Arab Conquest of Egypt and the Beginning of Muslim Rule*, [w:] *Egypt in the Byzantine World 300-700*, ed. R. S. Bagnall, Cambridge 2007.
- Staffa S. J., *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A.D. 642-1850*, Leiden 1977.
- Suermann H., *Koptische Texte zur arabischen Eroberung Ägyptens und der Umayyadenherrschaft*, „Journal of Coptic Studies” 2002, t. 4.
- Suermann H., *Copts and the Islam of the Seventh Century*, [in:] *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, ed. D. Thomas, E. Grypeou, M. N. Swanson, Leiden-Boston 2006.
- Swanson M. N., *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010.
- Tadros M., *The Copts of Egypt from the „Forgotten” Minority to the „Happiest” Minority*, Cairo 2007.
- The Chronicle of John, Bishop of Nikiu translated from Zotenberg’s Ethiopic Text*, ed. R. H. Charles, D. Litt, London-Oxford 1916.
- Theophanis Chronographia*, AM 6130, ed. C.G. de Boor, Lipsiae 1883.
- Troupeau G., *Kościół i chrześcijaństwo na obszarze Wschodu muzułmańskiego*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, red. G. Dagron et al., tłum. M. Żurowska et al., Warszawa 1999.
- Uspenskij F. I., *Istorija Vizantijskoj imperii VI-IX vv.*, Moskva 1996.
- Wipszycka E., *Le nationalisme a-t-il existé dans l’Égypte byzantine?*, „The Journal of Juristic Papyrology” 1992, t. 22.

- Wolińska T., *Elity chrześcijańskie wobec islamu (VII-X wiek)*, „Vox Patrum” 2015, t. 35.
- Woźniak M., *Sytuacja Kościoła koptyjskiego w Egipcie. Zarys historyczny i chwila obecna*, [w:] *Arabowie. Islam. Świat*, red. M. M. Dziekan, I. Kończak, Łódź 2007.
- Young F. M., A. Teal, *From Nicea to Chalcedon. A Guide to the Literature and its Background*, London 2010.